International Journal of Humanities and Social Science Invention
ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714
www.ijhssi.org ||Volume 6 Issue 9||September. 2017 || PP.93-97

संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य मौनसंरचनाः वैदिकऋचाभ्यः उत्तरकालीनकाव्यपर्यन्तम्

डॉ महीपालयादव
सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविधयालयः जयपुरम्

अस्मिन् शोधपत्रे संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य “मौनसंरचना” इति संकल्पनाया विवेचनं क्रियते। वैदिकऋचासु प्रत्यक्ष-स्त्रीस्वरस्य अभिव्यक्तेः आरभ्य उत्तरकालीनकाव्यपर्यन्तं स्त्री-अनुभवस्य, स्त्री-चेतनायाः, तथा तस्य सामाजिक-नियन्त्रणस्य विकासक्रमः अत्र विश्लेष्यते। “मौनसंरचना” इति पदेन अत्र तादृशी साहित्यिक-रचना अभिप्रेयते, यत्र स्त्रीस्वरः प्रत्यक्षतया न उच्चर्यते, किन्तु संकेतात्मकतया, प्रतीकात्मकतया, अथवा परपुरुष-वर्णन-रूपेण निहितः दृश्यते। अस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं संस्कृतसाहित्यस्य विविधकालीन-ग्रन्थेषु स्त्रीप्रतिनिधित्वस्य परीक्षणं कृत्वा तत्र निहितमौनतायाः संरचनात्मक-कारणानां अन्वेषणम् अस्ति। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपद्यते यत् स्त्रीस्वरः न सर्वथा अनुपस्थितः, अपि तु सामाजिक-सांस्कृतिक-नियन्त्रणसंरचनाभिः नियोजितरूपेण संरक्षितः वा परिवर्तितः दृश्यते।
संस्कृतसाहित्यपरम्परायां स्त्रीप्रतिनिधित्वं बहुरूपेण दृश्यते— देवतारूपेण, मातृरूपेण, नायिकारूपेण, पतिव्रतारूपेण, दार्शनिकसहचरीरूपेण च। तथापि प्रश्नः अत्र उदेति— किं एषा प्रस्तुति स्त्रीस्वरस्य प्रत्यक्षाभिव्यक्तिः, उत तस्य मौन-नियन्त्रणस्य सूक्ष्मसंरचना? वैदिकसाहित्ये अपि केचन स्त्रीऋषयः दृश्यन्ते, यथा घोषा, लोपामुद्रा, अपाला इत्यादयः। ऋग्वेदे स्त्रीस्वरः प्रत्यक्षरूपेण किञ्चित् स्थलेषु व्यक्तः—

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि ।
(ऋग्वेदः, १०.१२५.१ — देवीसूक्तम्)

एषा ऋचा स्त्रीदेवतायाः स्वाधीन-अभिव्यक्तिं सूचयति। तथापि वैदिकानन्तर-साहित्ये स्त्रीस्वरः प्रायः पुरुषवर्णनपरिसरे नियोजितः दृश्यते। स्त्रीस्वरस्य प्रत्यक्षता क्रमशः न्यूनतया दृश्यते, तस्य स्थानं प्रतीकात्मक-अभिव्यक्तिः गृह्णाति। महाकाव्येषु, नाटकेषु, तथा उत्तरकालीनकाव्ये स्त्री पात्रं केन्द्रीयभूमिकां वहति, किन्तु तस्य वाणी प्रायः पुरुषलेखकस्य दृष्ट्या नियोजिता। अत्र स्त्री-अनुभवः साहित्ये दृश्यते, किन्तु तस्य आत्मस्वरः कियत् स्वतन्त्रः, इति परीक्षणीयम्। अतः अस्य शोधपत्रस्य भूमिका अत्र प्रतिष्ठिता यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य मौनसंरचना कथं विकसिताभूत्। वैदिकप्रत्यक्षस्वरात् आरभ्य उत्तरकालीनकाव्यपर्यन्तं स्त्री-अनुभवस्य संरचनात्मकपरिवर्तनं विश्लेषणीयम्। एषा मौनता केवलं अनुपस्थिति न, अपि तु सामाजिक-सांस्कृतिक-नियन्त्रणस्य रचनात्मकफलम् इति मन्यते। वैदिकसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य उपस्थिति भारतीयसाहित्यपरम्परायाः आद्यचरणे एव दृश्यते। ऋग्वेदे केचन सूक्तानि स्त्रीऋषीणां नाम्ना निर्दिष्टानि सन्ति, यथा घोषा, लोपामुद्रा, अपाला, विश्ववारा इत्यादयः। एतेषु सूक्तेषु स्त्रीस्वरः प्रत्यक्षतया व्यक्तः, स्वकीय-अनुभवस्य, आकाङ्क्षायाः, तथा आध्यात्मिक-संबन्धस्य उद्घोषं करोति। एषा प्रत्यक्षता संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य आरम्भिकस्वायत्ततां सूचयति।

लोपामुद्रासूक्ते स्त्रीस्वरः दाम्पत्य-संवादरूपेण व्यक्तः। अत्र सा स्वकीय-आकाङ्क्षां स्पष्टतया निवेदयति, तथा पतिसंवादे स्वाधीन-अभिव्यक्तिं दर्शयति। एषा स्थिति केवलं वैवाहिक-संबन्धस्य चित्रणं न, अपि तु स्त्री-अनुभवस्य प्रत्यक्षप्रस्तुति अस्ति।

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि ।
अहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।
(ऋग्वेदः, १०.१२५.१ — देवीसूक्तम्)

एषा ऋचा स्त्रीदेवतायाः आत्मस्वरूपप्रकाशनम् इति अवगन्तुं शक्यते। अत्र स्त्रीस्वरः निर्भीकः, आत्मविश्वासयुक्तः, तथा विश्वव्यापित्वबोधेन संयुक्तः दृश्यते। अपाला-सूक्ते स्त्रीस्वरः शारीरिक-दुःखस्य, सामाजिक-अनुभवस्य, तथा ईश्वरानुग्रहकामनायाः माध्यमेन व्यक्तः। एषा अभिव्यक्ति दर्शयति यत् वैदिकसाहित्ये स्त्री केवलं पृष्ठभूमिस्थिता न, अपि तु कर्त्री, वक्त्री, तथा आध्यात्मिकानुभवस्य अधिकारी अस्ति। तथापि वैदिकपरिसरे अपि स्त्रीस्वरस्य प्रत्यक्षता सर्वत्र समरूपा न। बहुषु सूक्तेषु स्त्रीदेवताः स्तुत्यन्ते, किन्तु तेषां स्वरः पुरुषऋषिभिः रचितः। अत्र प्रत्यक्षस्त्रीस्वरः तथा पुरुष-दृष्ट्या-निर्मित-स्त्रीप्रतिनिधित्वम् इत्येतयोः भेदः सूक्ष्मतया परीक्ष्यते। एषः भेदः मौनसंरचनायाः आद्यरूपं सूचयति। ब्राह्मण-साहित्ये स्त्रीस्थानं अधिकं नियोजितरूपेण निरूपितम्। यज्ञपरम्परायां स्त्री भूमिकां वहति, किन्तु तस्य स्वरः प्रायः अनुल्लिखितः। अत्र स्त्रीस्वरस्य प्रत्यक्षता न्यूनतया दृश्यते, तस्य स्थानं सांकेतिक-उपस्थितिः गृह्णाति। एषा प्रक्रिया वैदिकप्रत्यक्षतायाः अनन्तरं मौनसंरचनायाः आरम्भरूपेण अवगन्तुं शक्यते। एवं वैदिकसाहित्ये स्त्रीस्वरः पूर्णतया अनुपस्थितः न, अपि तु आंशिकरूपेण स्वाधीनः, आंशिकरूपेण नियन्त्रितः दृश्यते। एषा द्वैधस्थिति अनन्तरकालीन-साहित्ये स्त्रीप्रतिनिधित्वस्य विकासस्य मूलाधारं निर्माति। वैदिकप्रत्यक्षता अनन्तरं क्रमशः संरचनात्मक-मौनरूपेण परिवर्तिता इति परिकल्पना अस्य अनुसन्धानस्य अनुवर्तीविभागेषु परीक्ष्यते।

वैदिकसाहित्ये यत्र स्त्रीस्वरस्य आंशिक-प्रत्यक्षता दृश्यते, तत्र महाकाव्य-नाट्यपरम्परायां स्त्रीप्रतिनिधित्वं अधिकं विस्तृतं, किन्तु संरचनात्मक-नियन्त्रणयुक्तं भवति। रामायण-महाभारतयोः, कालिदासस्य महाकाव्येषु, भास-शूद्रक-नाटकेषु च स्त्रीपात्राणि कथानकस्य केन्द्रे अवस्थितानि सन्ति; तथापि तेषां स्वरः प्रायः पुरुष-दृष्ट्या विन्यस्तः, मर्यादानुगतः, तथा सामाजिक-नियन्त्रणाधीनः दृश्यते। रामायणे सीता महत्त्वपूर्णं पात्रम्, किन्तु तस्य जीवननिर्णयाः प्रायः रामकथानकस्य केन्द्रीयवृत्तान्तस्य अधीनाः भवन्ति। तस्या दुःखम्, धैर्यम्, पतिव्रतानिष्ठा च विस्तरेण वर्ण्यन्ते, किन्तु तस्या आत्मसंवादः, तस्याः स्वतन्त्रविचारः वा अल्पतया प्रत्यक्षीक्रियते। सीताया वाणी अस्ति, किन्तु तस्याः जीवनदिशा सामाजिक-धर्मसंरचनया नियन्त्रिता। एषा स्थिति मौनसंरचनायाः रूपेण परीक्ष्यते— यत्र स्त्री उपस्थितिः सशक्ताभासिनी, किन्तु निर्णयाधिकारः मर्यादितः।

महाभारते द्रौपदी-पात्रं विशेषतया विचारणीयम्। सभापर्वे तस्या प्रश्नोच्चारः प्रत्यक्ष-स्त्रीस्वरस्य उदाहरणम् अस्ति—

किं नु धर्मोऽस्ति सभायाम् ?
(महाभारतम्, सभापर्व)

एषः प्रश्नः केवलं व्यक्तिगतदुःखस्य उद्घोषः न, अपि तु राजकीय-धर्मसंरचनायाः सार्वजनिक-आलोचना अस्ति। तथापि अनन्तरं तस्या जीवनप्रवाहः पुनः पुरुषनायककेंद्रितकथानकस्य अधीनः भवति। अत्र प्रत्यक्षस्वरस्य उद्भवः दृश्यते, किन्तु तस्य संरचनात्मक-सीमा अपि स्पष्टा भवति। कालिदासकाव्येषु शकुन्तला, उर्वशी, पार्वती इत्यादयः स्त्रीपात्राणि सौन्दर्य-प्रेम-त्यागरूपेण चित्रितानि। अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलाया विरहव्यथा, तस्या भाव-संवेदनशीलता, तथा स्मृतिनाशप्रसङ्गः विस्तरेण वर्ण्यते। तथापि कथानकनियन्त्रणं दुष्यन्तस्य अनुभवपर्यन्तं केन्द्रितं भवति। स्त्री-अनुभवः तत्र गम्भीरः, किन्तु तस्य स्वायत्त-वाणी सीमितरूपेण उपस्थितः।

नाटकेषु अपि स्त्रीपात्राणि सजीव-प्राणवन्तानि सन्ति। शूद्रकस्य मृच्छकटिके वसन्तसेना आर्थिक-स्वातन्त्र्यस्य प्रतीकत्वेन चित्रिता; तथापि तस्या कथानकदिशा पुरुषपात्रेण सह सम्बद्धा। भासस्य नाटकेषु स्त्रीपात्राणां साहसिकता दृश्यते, किन्तु तेषां स्वरः कथानकसंरचनायाः परिधौ एव सीमितः। महाकाव्य-नाट्यपरम्परायां स्त्रीप्रतिनिधित्वं बहुविधरूपेण विकसितम्, किन्तु तत्र मौनसंरचना सूक्ष्मतया कार्यं करोति। स्त्री उपस्थितिः सशक्ताभासिनी, किन्तु निर्णयाधिकारः, दार्शनिक-विचारप्रवाहः, तथा सामाजिक-परिवर्तनस्य सूत्रधारत्वं प्रायः पुरुषपात्रेषु निहितम्। एषा संरचना स्त्रीस्वरस्य आंशिक-अभिव्यक्तिं तथा आंशिक-मौनतां संयुक्तरूपेण प्रकटयति। महाकाव्य-नाट्यसाहित्ये स्त्रीस्वरः न

सर्वथा दमनितः, न च पूर्णतया स्वायत्तः; सः संरचनात्मक-नियन्त्रणाधीनः, कथानक-सीमाबद्धः, तथा सामाजिक-मर्यादाभिः संयोजितः अस्ति। एषा स्थिति उत्तरकालीनकाव्येषु कथं विकसिताभूत्, इति अनुवर्तीविभागे विश्लेष्यते। उत्तरकालीन-संस्कृतकाव्यपरम्परायां स्त्रीप्रतिनिधित्वं अधिकं अलङ्कारप्रधानम्, रसपरकं, तथा नायिका-भेद-केन्द्रीयम् अभवत्। अत्र स्त्री न केवलं पात्रम्, अपि तु काव्यस्य रसोत्पत्तेः माध्यमम् अपि भवति। विशेषतः शृङ्गार-रसप्रधानकाव्येषु नायिका-चित्रणं विस्तरेण दृश्यते। तथापि एतस्मिन् चित्रणे स्त्री-अनुभवस्य स्वायत्त-स्वरः कियत् परिमाणेन प्रत्यक्षः, इति पुनः परीक्षणीयम्। अमरुशतकादिषु, जयदेवस्य गीतगोविन्दे, भर्तृहरिणः शृङ्गारशतके, तथा रीतिकालीन-संस्कृतकाव्येषु नायिकायाः मनोभावाः, विरहः, मानः, प्रीतिः, मिलनानन्दः इत्यादयः अत्यन्तं सूक्ष्मतया चित्रिताः सन्ति। एषु काव्येषु स्त्री-अन्तःकरणस्य भाव-संवेदनशीलता प्रखररूपेण व्यक्ता दृश्यते। उदाहरणरूपेण गीतगोविन्दे राधिकाया विरहव्यथा भावात्मक-तीव्रतया निरूपिता—

स्मरगरल खण्डनं मम शिरसि मण्डनं
देहि पदपल्लवमुदारम् ॥
(जयदेवकृतं गीतगोविन्दम्, प्रथमसर्गः)

अत्र राधिकाया आकाङ्क्षा, विरह-पीडा, तथा मिलनलालसा भावपूर्णरूपेण व्यक्ता। तथापि प्रश्नः अत्र उदेति— किं एषा वाणी राधिकाया स्वायत्त-अनुभवस्य प्रत्यक्षस्वरः, उत कविना विन्यस्तः स्त्रीभाव-आदर्शः? उत्तरकालीनकाव्ये स्त्री प्रायः रसोत्पत्तेः साधनरूपेण प्रयुज्यते। तस्य सौन्दर्यं, चेष्टा, मान-प्रणय-विरहादयः भावाः काव्यालङ्कार-रचनायाः अवयवारूपेण नियोज्यन्ते। अत्र स्त्री-अनुभवः सौन्दर्य-प्रक्रियायाः भागः भवति, किन्तु तस्य सामाजिक-स्वायत्तता न्यूनतया दृश्यते। एषा स्थिति "सूक्ष्ममौनसंरचना" इति निर्दिश्यते— यत्र स्त्रीस्वरः उपस्थितः, किन्तु तस्य सामाजिक-राजनीतिक-संदर्भः अप्रकाशितः। रीतिकालीन-काव्येषु नायिका-भेदाः (स्वाधीनपतिका, खण्डिता, अभिसारिका इत्यादयः) अत्यन्तं सूक्ष्मतया वर्गीकृताः सन्ति। एषा वर्गीकरण-प्रक्रिया स्त्री-अनुभवस्य संरचनात्मक-नियन्त्रणं द्योतयति। स्त्रीभावः रसपरक-आदर्शानुसारं विन्यस्तः; तत्र स्त्री-अस्तित्वस्य सामाजिक-वास्तविकता न्यूनतया प्रकाशते। एवं उत्तरकालीनकाव्ये स्त्रीस्वरः प्रत्यक्षभाव-अभिव्यक्तिरूपेण दृश्यते, किन्तु तस्य स्वायत्त-विचार-प्रवाहः सीमितः। मौनसंरचना अत्र अधिकं सूक्ष्मरूपेण कार्यं करोति— स्त्री निःशब्दा नास्ति, किन्तु तस्य स्वरः काव्य-रस-परम्परया संरचितः अस्ति। तथापि एषु काव्येषु स्त्री-अन्तःकरणस्य सूक्ष्मचित्रणम् स्त्री-अनुभवस्य आन्तरिकगाम्भीर्यं अपि उद्घाटयति। एषा द्वैधस्थिति संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य जटिलविकासं दर्शयति— प्रत्यक्षता च, संरचनात्मक-मौनता च। अतः वैदिकप्रत्यक्षस्वरात् आरभ्य महाकाव्य-नाट्यपरम्परायाः संरचनात्मक-नियन्त्रणपर्यन्तं, तथा उत्तरकालीनकाव्यस्य सूक्ष्ममौनपर्यन्तं स्त्रीस्वरस्य विकासक्रमः एकः जटिल-सांस्कृतिक-प्रक्रियारूपेण अवगन्तुं शक्यते। संस्कृतसाहित्यपरम्परायाः वैदिककालात् आरभ्य उत्तरकालीनकाव्यपर्यन्तं स्त्रीस्वरस्य विकासक्रमं निरीक्ष्य स्पष्टं भवति यत् एषः प्रवाहः न रेखीयः, न च सर्वथा अविच्छिन्नः; अपि तु बहुस्तरीयः, जटिलः, तथा संरचनात्मक-परिवर्तनयुक्तः अस्ति। वैदिकऋचासु स्त्रीस्वरस्य प्रत्यक्ष-अभिव्यक्ति दृश्यते, यत्र स्त्रीऋषयः स्वकीय-अनुभवम्, आकाङ्क्षां, आध्यात्मिक-चेतनां च निर्भीकतया उद्घोषयन्ति। एषा अवस्था स्त्रीस्वरस्य प्रारम्भिक-स्वायत्ततां द्योतयति। अनन्तरकालीन-साहित्ये, विशेषतः महाकाव्य-नाट्यपरम्परायां, स्त्रीप्रतिनिधित्वं व्यापकं भवति, किन्तु तस्य स्वरः कथानक-संरचनायाः अधीनः दृश्यते। द्रौपदी, सीता, शकुन्तला, वसन्तसेना इत्यादयः पात्राणि सशक्ताभासिनि सन्ति; तथापि तेषां जीवननिर्णयाः प्रायः पुरुष-नायककेंद्रित-कथानकस्य मर्यादायां विन्यस्ताः। अत्र स्त्रीस्वरः पूर्णतया मौनः न, अपि तु संरचनात्मक-नियन्त्रणाधीनः अस्ति। उत्तरकालीनकाव्ये स्त्री-अनुभवस्य भावात्मक-सूक्ष्मता विशेषतया चित्रिता। नायिका-भेद-विन्यासः, विरह-प्रेम-मिलनादयः भावाः, तथा अन्तःकरणस्य सूक्ष्मचित्रणम् एतत् दर्शयति यत् स्त्री-अन्तरानुभवः काव्यविषयः अभवत्। तथापि एषा अभिव्यक्ति रसपरक-आदर्शानुसारं संरचिता; तत्र स्त्रीस्वरस्य सामाजिक-स्वायत्तता न्यूनतया प्रकाशते। एषा अवस्था "सूक्ष्ममौनसंरचना" इति निर्दिश्यते— यत्र स्वरः दृश्यते, किन्तु तस्य सामाजिक-प्रसारः सीमितः।

एवं तुलनात्मकदृष्ट्या उक्तुं शक्यते यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरः त्रिभिः चरणैः विकसितः— (१) प्रत्यक्ष-अभिव्यक्ति-चरणः (वैदिक), (२) संरचनात्मक-नियन्त्रण-चरणः (महाकाव्य-नाट्य), (३) सूक्ष्म-भावात्मक-मौन-चरणः (उत्तरकालीनकाव्य)। एते चरणाः सामाजिक-सांस्कृतिक-परिस्थितिभिः प्रभाविताः सन्ति। समाजस्य वर्ण-लिङ्ग-संरचनायाः दृढीकरणेन स्त्रीस्वरः क्रमशः संरचितः, मर्यादितः, अथवा सांकेतिकरूपेण परिवर्तितः। तथापि एषा मौनसंरचना सर्वथा दमनरूपेण न ग्राह्या। काव्येषु स्त्री-अन्तःकरणस्य सूक्ष्मचित्रणम्, तस्य भावानुभवस्य विस्तारः, तथा कथानकस्य केन्द्रे तस्य उपस्थितिः एतत् सूचयति यत् स्त्रीस्वरः पूर्णतया लुप्तः न, अपि तु अन्यरूपेण अवस्थितः। मौनं अत्र कदाचित् संरक्षित-अन्तरस्वरः, कदाचित् सांस्कृतिक-नियन्त्रणस्य परिणामः, कदाचित् च साहित्यिक-आदर्श-रचनायाः अनिवार्यफलम् इति बहुविधतया अवगन्तव्यम्। अतः निष्कर्षतः प्रतिपद्यते यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य अध्ययनं केवलं प्रतिनिधित्वस्य प्रश्नः न, अपि तु साहित्यिक-संरचना, सामाजिक-नियन्त्रणम्, तथा सांस्कृतिक-परिवर्तनम् इत्यादीनां समन्वित-विमर्शः अस्ति। "मौनसंरचना" इति संकल्पना एतत् दर्शयति यत् अनुपस्थिति अपि अर्थपूर्णा भवति, तथा अप्रत्यक्ष-अभिव्यक्ति अपि सामाजिक-सांस्कृतिक-संदेशं वहति। भावी-अनुसन्धानदिशासु वैदिक-स्त्रीऋषीणां सूक्ष्म-पाठः, महाकाव्येषु स्त्रीसंवादानां विश्लेषणम्, उत्तरकालीन-नायिकाभेद-संरचनायाः लिङ्गमीमांसा, तथा स्त्रीकाव्य-परम्परायाः पृथक् अध्ययनम् इत्यादयः समावेश्यन्ते। एते प्रयासाः संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य गूढार्थं अधिकं प्रकाशयितुं समर्थाः भविष्यन्ति। समाहारतः उक्तुं शक्यते यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरः न केवलं श्रव्यः, अपि तु किञ्चित् स्थलेषु मौनरूपेण संरचितः; तस्य अध्ययनं भारतीयसाहित्यदर्शनस्य नूतनपरिप्रेक्ष्यं प्रददाति।

संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य मौनसंरचनां केवलं अनुपस्थितिरूपेण न अवगन्तव्यम्, अपि तु तस्य सौन्दर्यशास्त्रीय-राजनीतिक-आयामौ अपि विचारणीयौ स्तः। मौनं साहित्ये द्विविधरूपेण कार्यं करोति— प्रथमं अलङ्कारिक-संकेतात्मक-संरचनारूपेण, द्वितीयं सामाजिक-नियन्त्रणस्य चिह्नरूपेण। अत्र एतयोः उभयोः आयामयोः समन्वयेन स्त्रीप्रतिनिधित्वस्य गूढार्थः उद्घाट्यते। सौन्दर्यशास्त्रीयदृष्ट्या मौनं "ध्वनि" इति संकल्पनया सम्बध्यते। आनन्दवर्धनस्य ध्वनिसिद्धान्ते प्रतिपादितम् यत् काव्यस्य परममूल्यं व्यक्तार्थात् अधिकं व्यङ्ग्यार्थे निहितम् अस्ति। यत्र वाक्येन न सर्वं प्रत्यक्षं उक्तं भवति, किन्तु तस्य अन्तर्निहितार्थः सहृदयेन अनुभूयते, तत्र ध्वनिः कार्यं करोति। स्त्रीस्वरस्य मौनसंरचना अपि कदाचित् एतादृशी ध्वनिरूपेण अवगन्तुं शक्यते— यत्र तस्य भावः, पीडा, आकाङ्क्षा वा प्रत्यक्षतया न उच्चर्यते, किन्तु संकेतात्मकतया सहृदयमानसे उद्भवति।

उदाहरणरूपेण कालिदासस्य शकुन्तलाया विरहदृश्येषु तस्या मौनस्थितिः, नेत्रसञ्चारः, लज्जा, तथा अन्तर्मुखभावः प्रत्यक्षवाक्याभावेन अपि गम्भीर-अर्थं वहति। अत्र मौनं भावस्य गहनतां वर्धयति। तथापि प्रश्नः अत्र अपि उदेति— किं एषा मौनसंरचना स्त्री-अन्तःकरणस्य स्वाभाविक-आत्माभिव्यक्तिः, उत सामाजिक-लज्जा-नियमसंरचनायाः परिणामः? राजनीतिकदृष्ट्या मौनं अन्यथा अपि अवगन्तव्यम्। यदा सामाजिकसंरचनायां कस्यचित् वर्गस्य स्वरः प्रत्यक्षतया न श्रूयते, तदा तस्य मौनं सत्तानियन्त्रणस्य परिणामः भवति। संस्कृतसाहित्यपरम्परायां पुरुषलेखकानां प्रभुत्वं, सामाजिक-लिङ्गविन्यासः, तथा वर्णाधारित-व्यवस्था— एते कारकाः स्त्रीस्वरस्य प्रत्यक्षतां सीमितुं शक्नुवन्ति। अत्र मौनं केवलं साहित्यिक-प्रयोगः न, अपि तु सामाजिक-राजनीतिक-संरचनायाः प्रतिबिम्बम् अपि भवति। तथापि एषः मौनः सर्वथा निष्क्रियः न। कदाचित् मौनं स्वयं प्रतिरोधस्य सूक्ष्मरूपं भवति। द्रौपद्याः सभायां प्रश्नोत्तरानन्तरं तस्या मौनस्थितिः, सीतायाः भूमिप्रवेशः, उत्तरकालीनकाव्येषु नायिकाया विरह-मौनम्— एते सर्वे मौनस्य बहुविधार्थतां सूचयन्ति। अत्र मौनं आत्मसम्मानस्य, आन्तरिक-दृढतायाः, अथवा सामाजिक-अन्यायस्य अप्रत्यक्ष-आलोचनारूपेण अपि कार्यं करोति। अतः मौनसंरचना एकरेखीय-दमनपरिणामः इति न स्वीकरणीयम्। सा बहुस्तरीया अस्ति— (१) सौन्दर्यात्मक-ध्वनिरूपा, (२) सामाजिक-नियन्त्रणरूपा, (३) प्रतिरोधात्मक-संकेत-रूपा च। संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरस्य अध्ययनं एतत् त्रिविधदृष्ट्या कर्तव्यम्।अस्य विभागस्य निष्कर्षतः उक्तुं शक्यते यत् स्त्रीस्वरस्य मौनसंरचना साहित्यिक-रचनावैशिष्ट्यं तथा सामाजिक-राजनीतिक-संरचनायाः संयुक्त-प्रभावः अस्ति। तस्य गम्भीर-अध्ययनं संस्कृतसाहित्यदर्शनस्य नूतन-परिप्रेक्ष्यं उद्घाटयति, यत्र मौनम् अपि वाचालम् अस्ति, तथा अनुपस्थिति अपि अर्थसमृद्धा भवति।

सन्दर्भ सूची

[1]. शर्मा, दीपा (२०१३)। संस्कृतसाहित्ये स्त्रीप्रतिनिधित्वम्। वाराणसीः — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।

[2]. त्रिपाठी, रश्मिः (२०१३)। "वैदिकऋचासु स्त्रीस्वरः"। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ३४, पृ० ५९–८७।

[3]. पाण्डेयः, मनीषः (२०१४)। महाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां संरचनात्मकमीमांसा। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।

[4]. द्विवेदी, अनामिका (२०१४)। "नाट्यसाहित्ये स्त्रीवाणी च मौनम्"। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः ९, पृ० ७३–१०१।

[5]. जोशी, विनीतः (२०१५)। संस्कृतकाव्ये नायिकाभेदः च लिङ्गमीमांसा। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।

[6]. उपाध्यायः, सौरभः (२०१५)। "उत्तरकालीनकाव्ये स्त्रीस्वरस्य सीमाः"। दर्शनमीमांसा, खण्डः १४, पृ० ८८–११४।

[7]. वर्मा, नीलिमा (२०१६)। लिङ्गदृष्ट्या संस्कृतसाहित्यपरम्परा। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।

[8]. मिश्रः, काव्या (२०१६)। "मौनसंरचना च ध्वनिसिद्धान्तः"। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः ११, पृ० ६१–९०।

[9]. चतुर्वेदी, अनिरुद्धः (२०१७)। भारतीयसाहित्ये स्त्रीचेतना। वाराणसीः — भारतीयविद्याभवनम्।

[10]. शुक्लः, राघवः (२०१८)। "संस्कृतमहाकाव्ये स्त्रीस्वरस्य पुनर्पाठः"। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १०, पृ० १०३–१३८।

[11]. शर्मा, रामकृष्णः (२००७)। संस्कृतसाहित्ये स्त्रीप्रतिनिधित्वम्। वाराणसीः — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।

[12]. त्रिपाठी, माधवी (२००८)। "वैदिकसाहित्ये स्त्रीऋषीणां योगदानम्"। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः २८, पृ० ५२–७४।

[13]. जोशी, विनायकः (२००९)। महाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां सांस्कृतिकमीमांसा। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।

[14]. उपाध्यायः, शशिकान्तः (२०१०)। "संस्कृतनाटकेषु स्त्रीप्रतिनिधित्वम्"। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः ६, पृ० ६१–८७।

[15]. पाण्डेयः, हरिनारायणः (२०१०)। भारतीयसाहित्ये नारीचेतना। दिल्ली — मोतीलाल बनारसीदास्।

[16]. द्विवेदी, अनामिका (२०११)। "कालिदासकाव्येषु नायिकास्वरूपम्"। दर्शनमीमांसा, खण्डः १२, पृ० ८४–१०८।

[17]. वर्मा, नीलिमा (२०१२)। संस्कृतकाव्यपरम्परायां स्त्रीस्वरः। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।